

હરિહર ભટ્ટ

(જન્મ : 1-5-1895, અવસાન : 10-3-1978)

કવિ હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના વેકરિયામાં થયો હતો. શિક્ષણ સાવરકુંડલા, ભાવનગર અને મુંબઈમાં લીધું. અકોલા(મહારાષ્ટ્ર)ની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા. અસહકારની લડતમાં સત્યાગ્રહી તરીકે પકડાતાં અઢાર માસ કારાવાસ વેઠેલો. ભો.જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રના અધ્યાપક તથા પીએચ.ડી.ના માર્ગદર્શક. અમદાવાદની વેદશાળાના પુરસ્કર્તા તથા નિયામક.

આ કવિએ પ્રભુશ્રદ્ધા, જીવન-આશા, રાષ્ટ્રભાવ અને ગાંધીચીંધી દલિતભક્તિ જેવા વિષયો અને ગેય ઢાળોમાં રચેલાં એકવીસ લઘુ ઊર્મિકાવ્યોને સમાવતો કાવ્યસંગ્રહ ‘હૃદયરંગ’ આપ્યો છે. આ સંગ્રહમાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને અંધશ્રદ્ધા પરત્વેનો ઉપહાસ આલેખતી રચનાઓ જોવા મળે છે. એમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ મળેલો છે.

આ ગીતમાં મનુષ્યની ઈશ્વરકૃપા માટેની તીવ્ર ઝંખનાનો નિર્દેશ થયો છે. વેદાંતમાં આત્મા અને પરમાત્માનું અદ્વૈત સૂચવાયું છે. આત્માની ગતિ હંમેશાં પરમાત્મા તરફની હોય છે, અર્થાત્ મનુષ્યનું લક્ષ્ય અસત્યથી સત્ય તરફ, અંધકારથી પ્રકાશ તરફ, મૃત્યુથી મોક્ષ તરફ ગતિ કરવાનું છે. પરમાત્મા તો જ્ઞાનપ્રકાશનો મહાનલ છે. તેના માટે એક ચિનગારી આપવી મુશ્કેલ નથી, પણ તે માટે જીવાત્માની ઉત્કટ આરજૂ ને તીવ્ર ઈશ્વરઝંખના હોવી જોઈએ. આ કવિતામાં એવી ઝંખનાનું મૂર્તરૂપ શબ્દરૂપ પ્રગટ્યું છે.

એક જ દે ચિનગારી,
મહાનલ, એક જ દે ચિનગારી. એક જ દે.
ચક્રમક લોટું ઘસતાં-ઘસતાં,
ખરચી જિંદગી સારી,
જામગરીમાં તણખો ન પડ્યો.
ન ફળી મહેનત મારી!
મહાનલ, એક જ દે ચિનગારી. 1
ચાંદો સળગ્યો, સૂરજ સળગ્યો,
સળગી આભ-અટારી
ના સળગી એક સગડી મારી-
વાત વિપતની ભારી,
મહાનલ, એક જ દે ચિનગારી. 2
ઠંડીમાં મુજ કાયા થથરે,
ખૂટી ધીરજ મારી,
વિશ્વાનલ, હું અધિક ન માગું
માગું એક ચિનગારી,
મહાનલ, એક જ દે ચિનગારી. 3

શબ્દ-સમજૂતી

ચિનગારી તણખો મહાનલ મહાન મોટો અનલ-અગ્નિ, પરમાત્મા ચક્રમક એક જાતનો પથ્થર (તેની સાથે લોખંડ અફાળવાથી અગ્નિ ઝરે છે) જામગરી બંદૂક કે તોપના દારૂને સળગાવવા માટેની કાકડી - પલીતો તણખો દેવતાની ચિનગારી કે અંગારો મહેનત ન ફળવી કાર્યમાં નિષ્ફળતા મળવી આભ-અટારી આકાશરૂપી ઝરૂખો સગડી કોલસા બાળવાનું એક સાધન, ચૂલાનું કામ દેતી એક બનાવટ વિપતદુઃખ-આફત, મુશ્કેલી-અડચણ થથરે કંપે, ધ્રૂજે વિશ્વાનલ અગ્નિરૂપી પરમાત્મા અધિક વધારે

1. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
 - (1) કવિ ઈશ્વર પાસે શું માગે છે?
 - (2) મહાનલ શબ્દ કવિએ કોના માટે પ્રયોજ્યો છે?
 - (3) કવિની ધીરજ ક્યારે ખૂટી જાય છે?
 - (4) કવિએ આખી જિંદગી કેવી રીતે ખર્ચી નાખી હતી?
2. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
 - (1) ‘ન ફળી મહેનત મારી’ એમ કવિ શા માટે કહે છે?
 - (2) ચાંદા અને સૂરજનાં દષ્ટાંત દ્વારા કવિ શું કહેવા માગે છે?
3. નીચેના દરેક પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :
 - (1) આ કાવ્યમાં રજૂ થયેલી કવિની ઝંખના વર્ણવો.
 - (2) ‘એક જ દે ચિનગારી’ શીર્ષકની યથાર્થતા ચર્ચો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- પ્રાર્થનામાં આ ગીતનું સમૂહમાં ગાન કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કાવ્યના શીર્ષક પરથી ખ્યાલ આવે છે કે અહીં કંઈક માગણી કરવામાં આવી છે. આ માગણી ‘મહાનલ’ પાસે કરવામાં આવી છે. મહા + નલ = મોટો અગ્નિ અર્થાત્ સૂરજ, એટલે કુદરતી તત્ત્વ.

‘ચક્રમક લોહું ઘસતાં-ઘસતાં
ખરચી જિંદગી સારી,’

- અહીં ‘ઘસતાં-ઘસતાં’ વચ્ચે ‘ડેશ’ મૂક્યો છે. એવી જ રીતે ‘આભ-અટારી’માં પણ. પહેલામાં એક જ કિયાનું આવર્તન બતાવવા માટે, જ્યારે બીજામાં આભની અનંત ઊંચાઈ બતાવવા માટે મૂક્યો છે. એ તમે બરાબર સમજો. ‘ખરચી (ખર્ચી) જિંદગી સારી.’ ‘સારી’નો તમે શો અર્થ કરશો?

- ભક્તની યાચના નાનકડી છે, જ્યારે મહાનલ પાસે તો ચિનગારીની કાંઈ વિસાત નથી. મહાનલના પર્યાય તરીકે કવિએ વિશ્વાનલ શબ્દ મૂકીને પોતાની યાચનાને વધારે નાની બનાવી છે. તેમાં કવિની પ્રભુપ્રાપ્તિની ઝંખના - અધીરાઈ ભરી ઝંખના ‘ખૂટી ધીરજ મારી’માં વ્યક્ત થાય છે.

- આભ-અટારીમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાવતાં આભની અટારી થાય, અર્થાત્ તત્પુરુષ સમાસ થયો. ‘ચક્રમક’ શબ્દ ‘રવાનુકારી’ પ્રયોગ છે એ પણ સમજો.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- આ કાવ્યનું ભાવવાહી રૂપે સમૂહગાન કરાવો.
- પ્રાર્થનાગીતો એકઠાં કરાવી હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.